

УДК 340.111

ДЕМОКРАТІЯ, ПРАВО, МОРАЛЬНІСТЬ: СПІВВІДНОШЕННЯ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Воронова І. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
старший науковий співробітник

Анотація: акцентовано увагу на особливостях взаємодії правових засобів, принципів і норм моральності, як провідної регулятивної основи становлення, функціонування і розвитку демократичного суспільства. Обґрунтовано тезу про значущий вплив принципів і норм моралі (моральності) на основні процеси правового регулювання життєдіяльності демократичного суспільства.

Ключові слова: правова держава, право, норми права, правові цінності, правові закони, права і свободи особистості, норми моралі.

Аннотация: акцентируется внимание на особенностях взаимодействия правовых средств, принципов и норм нравственности как ведущей регулятивной основы становления, функционирования и развития демократического общества. Обосновывается влияние принципов и норм морали (нравственности) на основополагающие процессы правового регулирования жизнедеятельности демократического общества.

Ключевые слова: правовое государство, право, нормы права, правовые ценности, правовые законы, права и свободы личности, нормы морали.

Annotation: attention is focused on the peculiarities of interaction of legal means, principles and norms of morality as the leading regulatory basis for the formation, functioning and development of a democratic society. A significant influence of the principles and norms of morals (morality) on the fundamental processes of the legal regulation of the life activity of a democratic society is substantiated.

Key words: the rule of law, law, rules of law, legal values, legal laws, individual rights and freedoms, moral norms.

Постановка проблеми. Актуальним питанням співвідношення права і норм суспільної поведінки в науковій літературі приділяється пильна увага. При цьому центральне місце займає проблема взаємодії права і моралі (моральності). У дослідженні названих проблем вагомий внесок здійснили М. А. Вороніна, М. П. Карсва, Г. В. Мальцев, А. В. Міцкевич, О. В. Петришин, С. П. Погребняк, О. Ф. Скакун, В. Д. Ткаченко, М. В. Цвік, О.О. Якуба і багато інших вчених.

У сучасних умовах демократизації суспільного життя, формування основ соціальної і правової держави, зміцнення прав і свобод особистості особливого практичного значення набуває необхідність подальшого виявлення особливостей взаємодії ціннісного потенціалу права і моралі, що займає провідне місце в системі нормативного регулювання багатограних суспільних відносин. Особливу значущість цього виду регулятивної взаємодії додає важлива обставина, що зумовлює на сьогодні певний дефіцит моральних начал у життєдіяльності суспільства при одночасному розвитку інститутів демократії. У той же час, у системі чинного законодавства все більшу роль мають відігравати правові закони, яким властиві ознаки, що необхідні для сприйняття ціннісного потенціалу моралі (моральності). Ось чому вивчення цих проблем зберігає свій актуальний характер.

Виклад основного матеріалу. У процесі розвитку інститутів демократії чинне законодавство покликане набувати все більш помітний морально-етичний відтінок, ставати справжньою соціальною і духовною цінністю. Право відображає норми моралі, спирається на них [1, с. 229]. У життєдіяльності значної частини членів суспільства завжди мають бути затребувані неминущі моральні цінності, пов'язані з справедливістю, честю, гідністю, добрим ім'ям, підвищеною соціальною відповідальністю, непримиренністю до зла.

Людина, як істота соціальна (суспільна), не може задовольнятися лише своїм суто внутрішнім світом, їй об'єктивно необхідно вступати в стосунки з іншими індивідами, що володіють своїми індивідуальними поглядами на життя. Але під впливом багатогранного соціального життя у членів суспільства формуються загальні духовно-поведінкові начала (принципи і норми), яких необхідно дотримуватися в різних життєвих обставинах. Поступово індивідуальні моральні підвалини поєднуються з моральними вимогами і принципами всього соціуму.

Сутнісними компонентами норм моралі (моральності) виступають категорії добра і зла, честі і безчестя, гуманного і жорстокого, справедливого і несправедливого. Зазначений вид соціальних норм є правилами поведінки членів суспільства, які оцінюються з позицій добра і зла, інших духовних критеріїв. Оцінка вчинків людей за шкалою добра і зла, піднесеного і низького, морального і аморального та відповідна реакція на ці вчинки з боку індивідів і громадських структур очищає життєдіяльність людей від усього наносного, протиприродного, протилежного суті людського співжиття в умовах демократії, що розвивається.

Практика регулювання суспільних відносин за допомогою системи соціальних норм свідчить про те, що найбільш ефективно поведінка людей спрямовується в належне русло на ґрунті взаємозв'язку норм права, принципів і норм моралі (моральності). Дотримання правових норм не тільки юридичний, а й моральний обов'язок особистості, що обумовлено моральною і правовою культурою суспільства [7, с. 430]. В умовах розвитку демократії та формування правової держави взаємодії зазначених нормативних регуляторів відводиться пріоритетне значення. Право є певним мінімумом моральності, так само для всіх обов'язковим [4, с. 535]. Мета права «встановити спільне

життя людей так, щоб на зіткнення, взаємну боротьбу, запеклі суперечки витрачалось якнайменше душевних сил» [3, с. 20]. Саме на цю ж мету спрямований і потенціал моралі (моральності).

Духовно-моральні цінності привносять в чинне законодавство ті якості, які дозволяють звертати пріоритетну увагу життєдіяльності особистості. Оскільки моральні регулятори носять універсальний характер, то вони реалізують свій потенціал і до правового життя суспільства. Як громадські феномени право і мораль (моральність) надають потужні імпульси механізмам регулювання різноманітних суспільних відносин. При наявності протидії між нормами права і моральності причини такої колізії слід шукати не в визначально ціннісній сутності цих нормативних регуляторів, а в особливостях відповідних суспільних відносин, у змісті чинного законодавства, конкретних правових норм.

Морально-етичні цінності проникають до сфери права через його провідний канал – правові закони, які покликані забезпечувати реалізацію прав і свобод особистості. Без моральних цінностей будь-яка правова конструкція стає неспроможною, оскільки в основі будь-яких правових відносин лежать саме відносини моральні [6, с. 246]. В умовах демократичного життя суспільства чинне законодавство не може нормально функціонувати поза моральними цінностями. Є підстави стверджувати, що забезпечення належного правового і громадського порядку, реалізація пріоритетних прав і свобод особистості будуються на ґрунті взаємодії правового і морального потенціалу. Оцінка значущих правових дій, правомірність чи протиправність поведінки, не може бути справедливою, всебічною та об'єктивною без урахування моральних критеріїв, моральних принципів і норм.

Взаємодія правових норм і норм моралі (моральності) займає провідне становище в регулятивній системі суспільства у процесі зміцнення і розвитку ключових інститутів демократії, посилення гарантій реалізації прав і свобод особистості. Чим глибше і динамічніше зв'язок правових норм і норм моральності, чим більше вони відображають запити і виклики суспільного життя, більшості членів соціуму, тим сприятливіші умови для застосування нормативного потенціалу всіх інших норм суспільної поведінки. При послабленні зв'язків між нормами права і моралі (дефіциті правових законів і моральних засад у суспільстві) значно послаблюється позитивно-ціннісне функціонування всієї нормативно-регулятивної системи суспільства, що стає суттєвим гальмом для подальшого розвитку демократії.

Стабільна взаємодія правових і моральних регуляторів у різноманітних сферах життя суспільства ініціює позитивні наміри, схильності, сподівання, інтереси, потреби особистості, привносить в систему суспільних відносин прояви принципів гуманізму, свободи, справедливості та інших соціально-духовних цінностей, що створюють сприятливі умови для комфортного, гідного існування значної частини членів суспільства. Інститути демократії, що функціонують на надійній морально-правовій основі, сприяють вирішенню найскладніших економічних, соціальних, політичних та інших суспільних і особистих проблем, що лежать в основі гідного існування кожної людини.

Слід зазначити, що за ступенем наблизеності вимог норм права та моралі, що взаємодіють, можна судити про рівень цивілізованості і демократизації суспільного життя, ступеня наблизення його до параметрів правової та соціальної держави. При реальному співвідношенні інститутів демократії і структур правової держави досягається не лише високий рівень економічного, соціального, політичного, культурного, духовно-морального розвитку суспільства, а й формується відкрита та прозора для особистості надійна правова основа, яка гарантує права і свободи переважної частини членів суспільства.

Право (юридичні норми) і мораль (моральні норми) на зустрічній інтегративній основі доповнюють і обумовлюють свій регулятивний потенціал, що визначає позитивний, суспільно значимий зміст кінцевих соціальних і правових результатів такої взаємодії. Впливаючи на цінності моралі, право сприяє більш глибокому впровадженню моральності в усі значимі підвалини суспільного життя, одночасно відчувуючи на собі творчо-ціннісний потенціал духовно-моральних чинників.

Взаємозв'язок права і моралі (моральності) зумовлений не тільки здатністю духовних цінностей проникати в усі сутнісні сторони суспільного і приватного життя, але й в чималому ступені – тією обставиною, що саме право як інструмент правової держави сприймає моральні цінності та постійно контактує з ними. «Мораль вимагає, – зазначав Гегель, – щоб перш за все було дотримано право і лише після того, як воно вичерпано, вступають у дію моральні визначення» [2, с. 32]. Такий практичний взаємозв'язок зазначених нормативних регуляторів обумовлений тим, що право певною мірою постає як юридично оформлена моральність, яке збагачене, посилене моральними принципами і вимогами. Прості норми моралі («не убий», «не кради») перетинаються з аналогічними приписами юридичних норм.

У процесі нормативного регулювання суспільних відносин у силу певних чинників потенціал законів, правових норм може зменшуватися. Такий дефіцит можна в певній мірі компенсувати шляхом підключення необхідних духовно-моральних стереотипів, власниками яких є значна частина членів демократичного суспільства. У тих суспільних відносинах, де право не в змозі надавати належні приписи, в дію вступають певні принципи і норми моралі. Там же, де моральність не здатна своїм внутрішнім авторитетом стримувати прояви егоїзму, на допомогу їй приходять право зі своїм зовнішнім примусом [5, с. 113]. Уявляється, що впровадження моральних начал у систему права може протікати лише під впливом високого авторитету, престижу чинних правових законів, але жодним чином це не може відбуватися на основі законодавства, яке обслуговує виключно інтереси державно-владних структур. Право і мораль (моральність) взаємодіють лише в тих сферах соціального та правового життя, в якому пріоритет віддається інтересам, потребам, правам і свободам особистості.

Цінності моралі дозволяють певним чином обмежувати, стримувати прояв будь-якого роду протиправних діянь, посягань на правопорядок, права і свободи людини. Будь-які протиправні дії, що зачіпають гідність людського існування, аморальні за своєю природою. Однак не будь-який аморальний вчинок і не всяку аморальну поведінку можна оцінювати за допомогою правових норм, розглядати в якості протиправних дій. У багатьох життєвих

ситуаціях право, закони, юридичні норми займають нейтральні позиції стосовно аморальних акцій, оскільки сфера дії правових регуляторів більш вузька сфери дії моралі (моральності) і інших видів норм суспільної поведінки.

Глобальний характер функціонування моралі забезпечує її відносну перевагу перед правовими засобами. Правові норми в силу своєї формальної визначеності не завжди можуть гнучко реагувати на відповідні життєві ситуації. Разом норми права і моралі діють в єдиному регулятивному просторі, максимально використовуючи свій регулятивний потенціал. Сприймаючи моральні цінності, право (в першу чергу правові закони) привносить у регульовані суспільні відносини потенціал добра, справедливості, гуманізму і, наприкінці, належний рівень громадського та правового порядку. Право в цілому не може творити моральні цінності, але виступає в якості своєрідного провідника таких цінностей в усі сфери життєдіяльності суспільства, тим самим зміцнюючи соціальний і правовий статус особистості. Роль зазначеного провідника моральних цінностей виконують, в першу чергу, правові закони, які базуються на ідеях природного права. Моральний зміст правових законів полягає, в тому, що вони адресовані інтересам, правам і свободам кожної особистості.

У процесі розвитку демократичних засад життя суспільства право у все більшій мірі знаходиться під своєрідним контролем моральних цінностей, які виступають у ролі суворих критеріїв. Саме такі критерії стають стандартами змісту і якості чинних законів на предмет їх відповідності життєвим інтересам і потребам особистості. Реалізація в правових законах ціннісно-моральних начал практично забезпечує комфортний правопорядок, що зміцнює механізм реалізації прав і свобод особистості. Закон, досконалий з точки зору правової сутності, бездоганий в аспекті юридичної техніки, збагачений моральними цінностями, сам знаходить ціннісний характер.

Взаємодія права і моралі в умовах демократичного режиму дозволяє знаходити членам суспільства позитивну правосвідомість, високий рівень загальної та правової культури, почуття поваги до прав і свобод інших членів суспільства. На такій основі особистість стає не тільки суб'єктом передбачуваної правомірної поведінки, а й природним, активним прихильником ідей свободи, справедливості, гуманізму, достоїнства, совісті, честі, тобто тих соціальних і духовних якостей, які характеризують зміст гідного існування кожної людини.

Позитивно-ціннісні правові та моральні переконання особистості, її прагнення до правових і моральних ідеалів, становлення та розвиток позитивних правових і моральних індивідуальних емоцій і почуттів, пов'язаних з відповідальністю, порядністю формують ґрунтовний соціальний і правовий статус особистості, властивий суспільству розвиненої демократії. Компоненти внутрішнього світу особистості – чесність, принциповість, рішучість і послідовність в обранні життєвих позицій, мають знаходити відображення в належній правомірній поведінці та підкреслюють ціннісний характер взаємодії норм права і моральності.

Взаємодія права і моралі (моральності) має й суто практичну спрямованість. Так, в області відшкодування заподіяної моральної шкоди першорядна роль відводиться правовим засобам, за допомогою яких припиняється посягання на моральний світ особистості, компенсуються понесені моральні витрати. Це дозволяє підтримувати належний моральний мікроклімат у важливих осередках суспільного та приватного життя. Відшкодування моральної шкоди поступово знаходить солідну нормативно-правову основу, велику юридичну практику, підтримку громадської думки, що має важливе значення.

У процесі розвитку основ правової державності моральні цінності в значній мірі будуть проникати в систему чинного законодавства. Це позитивно позначиться на зростанні маси правових законів і на підвищенні ефективності процесів реалізації прав і свобод людини і громадянина. Взаємодія правових і моральних регуляторів опосередкована необхідністю дійсно справедливого забезпечення прав і свобод особистості, її гідного існування. Слід зазначити, що поза реальною демократією та необхідними структур правової держави особистість позбавлена можливості реально користуватися природними правами і свободами.

Дійсно, характер, форми взаємозв'язку і взаємодії цінностей права і моралі (моральності) в умовах сучасної дійсності далекі від ідеалу. З одного боку, самі закони та юридичні норми є недостатньо привабливими для контактів і зв'язків з моральними цінностями. Переважна частина чинних законів не має ознак правових законів, оскільки вони не відображають у достатній мірі пріоритетні життєві інтереси і потреби більшості членів суспільства. Приймається чимала кількість законів, які викликають негативну реакцію громадської думки. В таких законах складно виявити необхідну моральну оболонку, відкрити інтересам і потребам особистості.

З іншого боку, система права не може в повній мірі покласти лише на моральну основу з огляду на її серйозні деформації, дефіцит, кризу певних моральних вимог внаслідок серйозних змін у сферах економіки, політики, освіти, науки, культури. В силу різноманітних об'єктивних і суб'єктивних чинників, які проявляються в сучасному суспільстві, розширилася сфера відторгнення певних принципів і норм моралі (моральності). Відбулося істотне нівелювання норм етичної поведінки, що негативно позначається як на якості чинного законодавства, так й на характері суспільної і правової поведінки. Тільки в міру зміцнення демократичних основ життєдіяльності суспільства, ефективного вирішення життєво важливих проблем, формування правової держави взаємодія цінностей права і моралі (моральності) знайде необхідні параметри адекватно інтересам і потребам особистості.

Висновки. По-перше, практично значуща і повноцінна взаємодія права і моралі (моральності) можлива лише в умовах зрілого демократичного суспільства і реальної правової держави. По-друге, така взаємодія встановлюється лише між ціннісними компонентами права і моральності. Право повинно бути представлено, насамперед, правовими законами, які сприймають ідеї природного права. Мораль виходить із загальнолюдських вимог (цінностей), а саме: свободи, справедливості, честі, гідності та ін. По-третє, взаємодія права і моралі (моральності) акцентується, в першу чергу, на інтереси, потреби, права і свободи особистості. По-четверте, взаємодії норм права і моралі (моральності) відводиться центральне місце в системі нормативного регулювання відносин демократичного суспільства, що стає свого роду закономірністю.